

Maimonidész fia, Ábrahám, apjához hasonlóan híres orvos volt. Nemcsak rövid kommentárt írt Mózes 5. könyvéhez, hanem *A hívőknek megfelelő könyv* címen egy fontos művet is a judaizmusról. Ebből a könyvből kiderül, hogy Ábrahám a szertartási kérdések tárgyalásakor az iszlám miszticizmus vagy szufizmus hatása alá került.

Mint már fentebb említettük, a zsidó-arab irodalom napjainkig fennmaradt ugyan, de csak a kevésbé fejlett vidékeken. A kereszténység visszahódította Spanyolországot, s ezzel megszűnt a zsidó-arab irodalom fő áramlata. Hatása azonban ezután is fennmaradt. Már a 12. századtól kezdve kitűntek zsidó fordítók – köztük a Provence-ben letelepedett Tibbonok –, akik héberre fordították a legjelentősebb zsidó-arab műveket, és olyan férfiak, mint a Qimhi család tagjai, valamint Ábrahám ibn Ezra vállalkoztak a filológiai munkák és a

zsidó-arab bibliai szövegmagyarázatok ismételt összefoglalására. De ez az irodalom csak Spanyolországban (a zsidók kiüldözéséig), Provence-ban és Olaszországban érezte valóban hatását. Minthogy az Európa többi részében élő zsidó közösségeket nem érdekelt a profán irodalom, sokkal kevésbé hatott rájuk a zsidó-arab örökség. Csak a felvilágosodás korában keltett általános érdeklődést, és ekkor kezdték érdeme szerint értékelni, vagyis a zsidó irodalom egyik legjelentősebb korszakának tartani.

BRUNNER TAMÁSNÉ FORDÍTÁSA

IRODALOM

S. W. Baron: *A social and religious History of the Jews*, vol. 3-7, New York, 1957-58.

J. Blau: *The emergence and linguistic Background of Judeo-arabic*, Oxford, 1964, Jeruzsálem, 1981.

A. S. Halkin: *Judeo-arabic Literature*, in *The Jews*, p. 784-816, kiadó L. Finkelstein, New York, 1949.

REUVEN KASHANI*

TUDELAI BENJÁMIN UTAZÁSAI

A hagyomány szerint a spanyolországi zsidó közösség kialakulása az Első Szentély elpusztításának idejére nyúlik vissza. Abdiás próféta így említi: „... a jeruzsálemi száműzöttek pedig, a kik Szeferádban vannak, [elfoglalják majd a déli városokat] ([Abd] 20). Egyes kommentárok szerint ez a hely megegyezik az északon fekvő Izrael földjével, míg mások a kisázsiai Szárdesznak tartják. Legtöbbször azonban azt állítják, hogy a próféta szavai az Ibériai-félszigetre vonatkoznak, melyet héberül Szeferádnak neveznek.

Don Abarbanel Izsák a Királyok II. könyvéhez fűzött szövegmagyarázatában ezt írja: „Továbbá tudnotok kell, hogy más népek királyai és hivatalnokai jöttek a babiloni királlyal Jeruzsálem ellen, és magukkal hurcoltak néhány zsidót országaikba.” Ide tartoztak Görögország uralkodói is, akik különféle területeket kormányoztak, beleértve az Ibériai-félszigetet. A Második Szentélyre utalva Abarbanel a következőket jegyzi meg: „Úgy találtam, hogy Róma uralkodója, a Titus császár által Jeruzsálemből száműzöttek közül ötven ezer zsidó családot küldött Spanyolország városaiba, amelyek fennhatósága alá tartoztak.”

711-ben Spanyolországot meghódították a mórok, s ott idővel létrejött az aranykornak (héberül *dor hazav*)

hav) nevezett, csodálatos, gyorsan fejlődő zsidó kultúra.

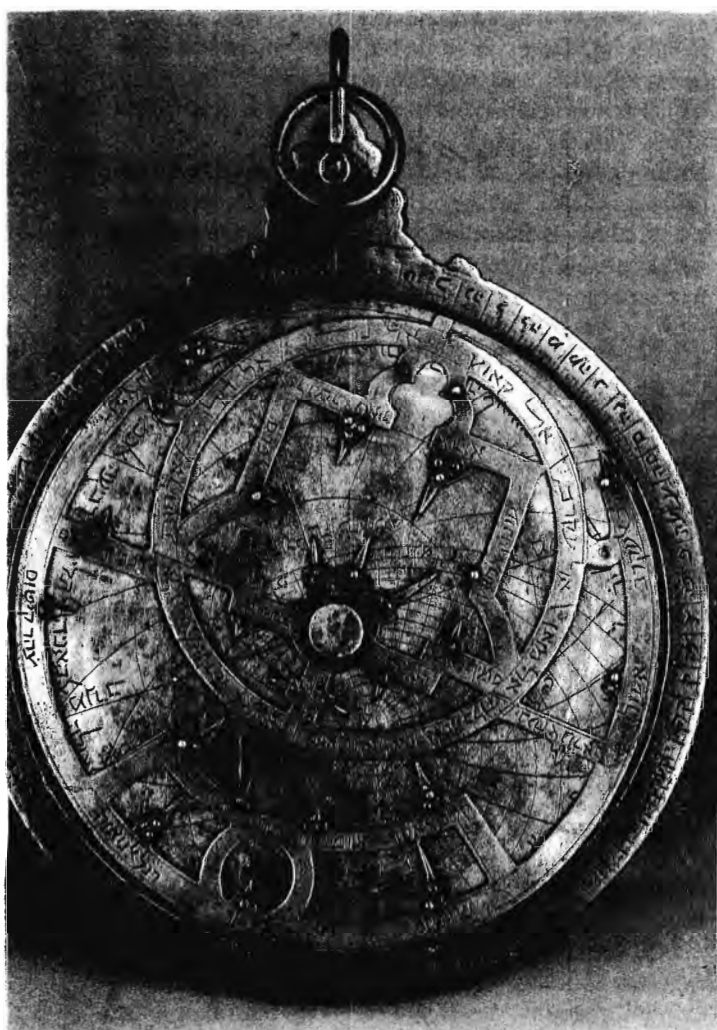
1492-ben Ferdinánd király és Izabella királynő parancsára és irányításával a zsidókat kiűzték Spanyolországból, megtiltva nekik örökre, hogy bármikor a jövőben ott telepedjenek le. Don Abarbanel Izsák kérvényei és folyamodványai eredménytelenek voltak. Amikor fölajánlott 30 000 aranydukátot annak érdekében, hogy a rendelet visszavonják, Torquemada, a főinkvizítor a király lábához hajította a feszületét, állítólag e szavak kíséretében. „Júdás, az iskarióti harminc ezüstpénzért árulta el mesterét, te pedig harmincezer aranyat kívánsz elfogadni a zsidóktól. Fogd ezt is, add el!”

Abarbanel, a kiűzetés szemtanúja így ír:

„Mialatt a királyi udvarban tartózkodtam, a tiltakozástól kimerültem és berekedtem; két vagy három ízben beszéltem a királlyal, tudakolva tőle, miért bánik így alattvalóival. Inkább vess ki ránk nagy adót, s engedd, hogy minden egyes zsidó pénzt áldozzon országáért... Ámde ő, mint a siket áspis, bedugta a füleit, és amikor a kiűzetésről hozott határozat ismertté vált, a zsidók sírtak-rítottak... mindenütt páni rémület lett rajtuk úrrá, oly kinszenvedés, amelyet nem ismertek azóta, hogy Júda elűzetett országából. Az emberek így kérelték felebarátaikat: – Legyünk erősek hitünk és Urunk Tórája kedvéért!”

Az egykori források szerint mintegy 50 000 zsidó kereszteskedett ki és folytatta életét Spanyolországban, mint *converso* [áttért] vagy *marrano* (eredetileg disznó), míg a többi 250 000 elhagyta Spanyolországot – egyesek

* Reuven Kashani 1926-ban Afganisztánban született, 1935 óta Izraelben él. A jeruzsálemi Misgav Ladah Kórház igazgatója és a keleti zsidó közösségek kutatásával foglalkozó Misgav Jerusalem vezetője.

ASZTROLÁBIUM. SPANYOLORSZÁG VAGY ÉSZK-
AFRIKA, 1300 K.

Portugáliába mentek, de legtöbben a Földközi-tenger medencéjének országait választották.

A spanyolországi zsidóság történetében az aranykort övezi a legnagyobb tisztelet. Egyedülálló kulturális kivirágzással kezdődött, mely a zsidók számára kiemelkedő férfiakat és tudós rabbikat, kommentátorokat és grammatikusokat, írókat, filozófusokat, tudósokat, orvosokat és asztronómusokat termelt. A zsidók kiűzése Spanyolországból és az inkvizíció véget vetett az aranykornak, méghozzá tragikus véget, amely lelki rabsággal, üldözéssel és aposztáziával járt. A szefárd és askenázi zsidóság megkülönböztetése, mely két nagy áramlatra osztja a népet, a kiűzetéstől számítható.

E jelentős eseményekről való megemlékezéskor illendő megvitatni a hírneves utazónak, Tudelai Benjáminnak és *Utazások könyve* (*Szefer ha'massa'ot*) című művének szerepét. Gyakran címezik rabbinak, bár ez hagyományos formulának látszik, melyet nem zsidó írók használnak.

Számos zsidóról tudunk, aki fölfedezte kora ismert világát, de Benjáminé az érdem, hogy elsőként hagyott

ránk írásos beszámolót az akkori, több mint 800 évvel ezelőtti, diaszpórában élő zsidóságról.

Milyen indítékok bírták rá Benjámin, hogy elhagyja az észak-spanyolországi Navarra tartományban fekvő Tudela városában lévő otthonát, hogy szárazon és vízen vágjon keresztül, úttalan utakon, ahol a közlekedés kezdetleges, és nagy veszélyek fenyegetik az utazókat? Némelyek úgy vélik, az elveszett tíz törzset indult felkutatni; mások szerint ékszerekkel, korállal és más portékákkal kereskedő kalmár volt. Erre következethetünk könyve sok részletéből, abból, mekkora jelentőséget tulajdonított a kereskedelmi ügyletnek, meg a figyelemből, melyet följegyzéseiben szentelt nekik.

Útikönyvét egy ismeretlen szerkesztő állította össze Tudelai Benjámin jegyzetei alapján, melyeket aközben készített, míg faluról falura, városról városra vándorolt. A bevezetésben a szerkesztő ezt írja: „... ezt a könyvet azokból a szavakból szerkesztettem egybe, amelyeket egy Navarra tartományból származó bizonyos Benjámin nevű ember, a tudelai Jóna fia mondott el nekem. Számos távoli földre eljutott, ahogyan ezt szavai is tanúsítják, s bárhol járt is, mindent leírt, amit látott-hallott az igaz emberektől, kiknek hírét ismerték Hispániában. Hazatértekor, 1173-ban e szavakat hozta magával Kasztília földjére. Az említett Benjámin okos, művelt, Tóraismerő férfiú volt, mindent megvizsgált, mindennek a mélyére hatolt, s az ajkairól elhangzott szavak igazak és megbízhatóak, mivel ő feddhetetlen.”

Benjámin több mint 300 helységet keresett föl, utazásai – a különböző forrásokat figyelembe véve – nyolctizenhárom évet vettek igénybe, és 1173-ban értek véget. Spanyolországból indult, átutazott Franciaországon, Itálián, Görögországon, Törökországon, Cipruson, Szírián, Erec Jiszráélen, Perzsián, Babilónián és Arábián. Végül Egyiptomból Szicíliába hajózott, majd visszatért Spanyolországba. Benjámin följegyzéseinek legfeltűnőbb hibája a pontos dátumok hiánya. Ennek ellenére a korabeli eseményekre utaló egyéb forrásokból megállapítható, hogy egyes városokat utazásának mely szakaszában keresett föl.

Tudelai Benjámin könyve nagy becsben áll mind a mai napig. Jóformán az egyedüli forrás erről az időszakról, a legtöbb tudós merít a följegyzéseiből. Gyors, pontos szemmel volt megáldva, részletesen felsorolta a falvak és városok nevét, nem feledkezve meg nagyságukról és szépségükről sem. Papírra vetette a kikötők és hidak nevét, a városok közötti távolságot. Ahol zsidó közösséget talált, följegyezte lélekszámukat. Néha-néha megörökítette hírneves zsidók, rabbik és más forrásokból hiányzó férfiak nevét. Beszámolt foglalkozásukról, anyagi és társadalmi helyzetükről, a hallott helybéli hagyományokról és legendákról, meg a szertartásokról, melyekkel barangolásai során találkozott, sőt még a szokásaikról is.

Könyve egyik fontos fejezete az Izrael földjén tett utazásáról szól; az a terület akkor a keresztes lovagok uralma alá tartozott. Benjámin bejárta az országot, fölkereste a szent helyeket. Lejegyezte a zsidók lélekszámát,

foglalkozásukat, megélhetésüket, életkörülményeiket a keresztesek alatt. Az ország szegénysége és terméketlensége mélyen érintette. Benjámin Türoszon át jutott Erec Jiszraélba, először Akkóban állt meg:

„Ez Izrael földjének kezdete: a hatalmas tenger szélén áll, van ott egy kikötő a sok vándornak [keresztes lovagnak] ... mintegy kétszáz zsidó él itt Zadok rabbi és Jóna rabbi vezetésével... A tengerparton fekszik, és a másik oldalon a Kármel-hegy... s ott a hegy belsejében Illés barlangja, nyugodjék békében.”

„Siziriában (Caesarea) megközelítőleg kétszáz zsidó s ugyanannyi kutait” talált, akik „szamaritánus zsidók, és smartanusnak hívják őket; a város csodálatos és hatalmas.” Lidda városában találkozott egy zsidó kelmesfestővel. Onnan Nablusznak (Sekem) vette útját, ahol nem talált zsidókat, de ír a szamaritánusokról meg a Gerizim-hegyről, megjegyezve, hogy ott „hozzávetőleg ezer kutai lakik”.

Nablusból érkezett meg Jeruzsálembé:

„Háromszoros fallal megerősített városka, sokan lakják, izmaeliták, jakobiták, örmények, görögök, gregoriánusok [grúzok], frankok és mindenféle nyelvű népek; van ott egy festőműhely, melyet a zsidók évente bérbe vesznek a királytól; így a kelmesfestés joga egyedül a zsidóké Jeruzsálemben; mintegy kétszáz él közülük a városzáton a falon belül, Dávid tornya tövében, ez a torony a legelső épület, úgy tízrőfs alapját még az ősapáink emelték, a többi az izmaeliták munkája... és

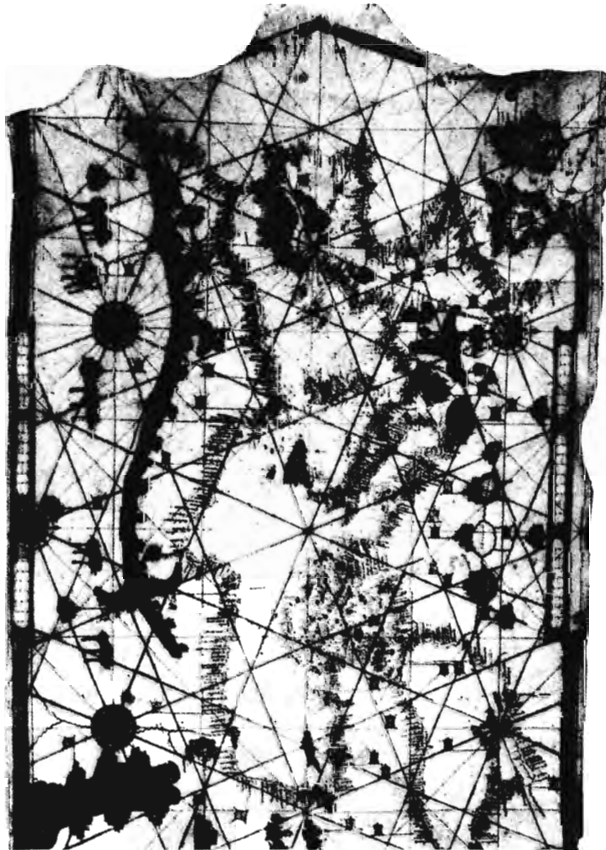
SZÉFER HA-KUSARI, JUDA HALEVI (1075–1141). SPANYOLORSZÁG, 15. SZÁZADI MÁSOLAT. BERLIN, ÁLLAMI KÖNYVTÁR

Jeruzsálemnek négy kapuja van, az Ábrahám-kapu, a Dávid-kapu, a Cijón-kapu és a Jehosafát-kapu... Átel-lenben emelkedik a nyugati fal, egyike a Szentély egykori falainak, a Bűnbocsánat kapujának hívják, és a zsidók mind ellátogatnak ide, hogy imádkozzanak az Azara (templomudvar) fala előtt.”

Tudelai Benjámin megemlíti az Olajfák hegyét, Absalom síremlékét, Uzziya sírját és a Siloé vizét a Kidrón völgyében, s a sírgyalázásokról is ír: „De az edomiták elpusztítják a sírokat, és házaikat a köveikből építik fel.” Betlehembben két zsidó kelmesfestőt talált, Ráhel sírjánál pedig négy, kupolát tartó oszlopot, „az elhaladó zsidók bevésik nevüket az emlékmű köveibe”. Hebront is leírta, a patriarchák városát, meg Makpéla barlangját. Tiberiasban zsidó közösség élt: „... mintegy ötven zsidó, a látnok Ábrahám rabbi és Muhtár rabbi és Izsák rabbi vezetésével, a föld alól hévíz tör elő, ezt nevezik a tiberiaszi hőforrásnak... ott emelkedik Rabban Jóhánán ben Zakkáj és reb Juda Halévi sírja, mindkető a templom alsó kapubejáratánál.”

Perzsiai utazásai során Benjámin följegyezte naplójában a zsidók létszámát:

„Ama hegytől tíznapi járóföld Hamadán, ott emelkedik Média, a nagyváros, ahol hozzávetőleg ötvenezer fia lakik Izraelnek, s a zsinagóga előtt van eltemetve Mordekáj és Eszter... Onnét hét nap Iszfahán városáig, a nagy városig: királyi székhely tizenkét mérföldnyire, tizenötezer izraelitával, itt lakik Szár Sálom rabbi, akít a Perzsa birodalom összes városának exilarchájává nevez-

JUDA IBN ZARA TÉRKÉPE A FÖLDKÖZI-TENGERRŐL. ALEXANDRIA, 1500. CINCINNATI, HEBREW UNIVERSITY

tek ki. Onnan négy nap Siafáz (Siráz) perzsa város, mintegy tízezer lakossal.”

Egyiptomról azt írja, hogy a Nílus folyón fekszik, s hétezer zsidó lakja:

„... s van két zsinagógája, egyik az Izrael országból érkezetteknek, a másik a babilóniaiaknak, az Erec Jiszráel népéét Keneszi el-Sá'aminnak, a babilóniaiakét Keneszi el-'Iráki'innak nevezik; nem mind követik a Tóra felosztásának és olvasásának módját; mert a babilóniaiak hetente olvasnak egy szakaszt, ahogyan mi is szoktuk Spanyolországban minden évben, ők felolvassák az egész Tórát, míg Erec Jiszráel lakói ettől eltérően minden részt három szakaszra bontanak, s három év alatt jutnak a teljes Tóra végére.”

Később az egyiptomi zsidókról megjegyzi:

„A várost Kusnak hívják, Egyiptom országának bejáratánál, a zsidók száma lehet vagy háromszáz, onnan három mér föld Fajjúm, azaz Pitóm, ahol mintegy kétszáz zsidó lakik... Amonnan négy nap a Nílus folyónál épült óriási egyiptomi város, Pison vagy el-Níl, mintegy hétezer zsidó lakja... egyebek közt Nátánel, a miniszterek minisztere, a jesiva feje, az összes egyiptomi közösség vezetője... a hatalmas király szolgálója; az uralkodó Zoán városának palotájában székel, ez az arabok királyvárosa. Zoánt fal öleli körül, de Pisonban nincsen fal, minthogy egyik oldalon a Nílus zárja el; nagy város, piacokkal és számtalan vendégfogadóval, sok gazdag zsidó lakik benne.”

Könyvében Tudelai Benjámin beszámol egy eseményről, amely Kurdisztánban történt tíz évvel Bagdadba érkezése előtt. Valójában ő az elsődleges forrásunk erről az esetről, s az összes többi az ő írásain alapul. Benjamin Disraeli, Beaconsfield grófia, Nagy-Britannia miniszterelnöke történelmi regényt írt Alroi Dávid legendás alakjáról *Alroi csodás meséje* címen.

Az esemény Alroi Dávid nevéhez fűződik, aki életét a kurdisztáni Ámádéjában töltötte, de a babiloni jesivákban tanult, és megjelent az exilarcha színe előtt. Alroi, aki egy messianisztikus lázadás élére állt, magát Messiásnak nevezte. Később megölte az apósa, akit megvesztek, hogy álmában végezzen vele.

Benjámin elbeszéli, hogy Ámádéjában 25 000 lelket számláló zsidó közösség élt, mely a Szalmanassár asszír király által száműzött tíz törzs egyikéből származott. „A Targum arameus nyelvén beszélnek, akadnak köztük tudós Tóra-ismerők.” Alroi Dávid tettei között hősiességre valló csodás meséket olvashatunk arról, hogyan terítette le köpenyét a vízre és kelt át a tengeren. Benjámin imígyen számol be róla:

„Tíz évvel ezelőtt felbukkant egy Alroi Dávid nevezetű ember, Ámádéja városából; Haszdaj exilarcha, a jesivát vezető Jaakov gáon előtt tanult, Bagdad városában, gyorsan haladt Izrael Tórájában, a Halákában (a zsidó törvényben), a Talmudban és az izmaeliták minden bölcsességében, az apokrif irodalomban meg a mágusok és varázslók könyveiben. Fejébe vette, hogy kezét emel Perzsia királyára, s egybegyűjti a Hafton hegyeiben

[Azerbajdzsán határán] tanyázó zsidókat, és a gojok ellen indulva meghódítja Jeruzsálemet. Hamis jeleket és hamis bizonyosságot szolgáltatott a zsidóknak, mondván: »Az Úr, áldassék a neve, engem küldött Jeruzsálem meghódítására, hogy megszabadítsalak benneteket a gojok jármától!« A perzsa király, értesülve a dologról, magához hívatta, hogy beszéljen vele, és ő félelem nélkül járult elébe, s amikor a király színe elé vezették, az megkérdezte: »Te vagy a zsidók királya?« Ő így válaszolt: »Én vagyok!«

A király méregbe gurult, elfogatta és tömlőbe vettette, oda, ahol a királyi foglyokat tartják, egészen haláluk napjáig... Három hónappal később, amikor a király tanácsadóival ülésezett az ellene zendülő zsidókról, hirtelen megjelent előttük Dávid, aki segítség nélkül szabadította ki magát a börtönéből. A király, megpillantva őt, megkérdezte: »Ki hozott téged ide, ki szabadított ki?«

Mire Dávid így felelt: »Bölcsességem és ravasszágom, mert sem tőled nem félek, sem szolgálid hadától!«

A király azonnal ráírvallt szolgálóira: »Fogjátok el!« A szolgák ezt válaszolták: »Senkit nem látunk, csak fülünkkel halljuk.«

A király és tanácsadói mind elámultak Dávid bölcsességén, s Dávid így szólt a királyhoz: »Megyek utamra!« S elindult, nyomában a királlyal, tanácsadóival és szolgálóival, akik követték uralkodójukat, mígnem elérték a folyópartot. Dávid levette köpenyét, a vízre terítette, és azonnal keresztülsétált rajta. A király szolgálói látták, amint átmegegy a vízre terített köpenyen, és kis sajkákon követték, ám nem tudták utolérni. »Nincs hozzá fogható mégus a földön« – mondták.

Még aznap megtett Amádéja városáig tíznapi járóföldet, kimondva Isten nevét; elmesélt a zsidóknak mindent, ami megesett vele, s azok mindannyian csodájára jártak bölcsességének. Ekkor a perzsa király elküldött al-Mummin emírért, az igazhitűek fejéért meg a bagdadi kalifáért, az izmaeliták vezéréért, mondván: »Beszéljete a babiloni jesiva vezetőjével és a Jaakov gáon jesiváival, hogy akadályozzák meg Alroi Dávidot szándéka végrehajtásában; mert ha nem, a birodalmamban élő összes zsidót megöletem!« Perzsia minden közösségét nagy bánat emésztette, s elküldték az exilarchát a Jaakov gáon jesiva vezetőjéhez, megüzenve: »Mondd meg, a szabadulás ideje még nem érkezett el. Még nem látuk a jeleket, s az ember nem kényszerítheti ki őket erőnek erejével! Kijelentjük, hogy tartózkodnod kell terved valóra váltásától, mert különben Izrael egész földjéről száműznek!« Az asszíriai (moszuli) Zakkáj nászihoz és az ottani József Barhan al-Flak rabbihoz, a Látnokhoz is hírnököt menesztettek, hogy elküldjék neki a határozatot, továbbá egy figyelmeztető levelet is mellékeltek neki, ő azonban nem kapta meg. Később egy másik uralkodó került trónra, kinek neve Zin el-Din volt, a törökök császára, a perzsa uralkodó alattvalója, aki Alroi Dávid apósáért küldött, megvesztegetve őt tízezer aranypénzzel, hogy alattomban ölje meg; az el is ment Alroi házába és megölte, míg ágyában aludt, így

az összeesküvést megakadályozták. Perzsia királya fölkereste a kurdisztáni hegyekben lakó zsidókat, és azok elküldtek az exilarcháért, hogy segítségükre siessen és megengesztelje a királyt; meg is békítették száz aranyrúddal, amit nekiajándékoztak, és az országra békesség köszöntött ezután.”

Tudelai Benjámín egy évszázaddal a híres itáliai utazó, Marco Polo (1254–1324) előtt élt; beutazta Közép- és Kelet-Ázsiát, s visszaemlékezései nagy hatást tettek kortársaira, kitágítva a hajdani országokkal folytatott kereskedelem lehetőségeinek határát. Tudelai Benjámín följegyzéseit nagy haszonnal forgatták azok a zsidók, akik új megélhetési forrásokat kerestek, és érdeklődtek a külső országokkal való kereskedés iránt. Könyve valószínűleg útikönyvként is szolgált azok számára, akik nehéz időkből másodszor szándékoztak költözni. Kétségtelen, hogy egyszerű utazók és rabbinikus küldöttek, akik a zsidó diaszpóra és Izrael földjének helye-

it látogatták meg, használták Benjámín útikönyvét, és az általa említett útvonalakat követték.

Benjámín könyvét a nyomtatás feltalálása előtt állították össze, kézzel másolták, kéziratos formában terjesztették. Ezért másolói tévedések rontják a munkát, főképp a számok hibásak, amelyeket a héberben inkább betűkkel, semmint számokkal jelölnek.

A *Tudelai Benjámín utazásai*-t először Konstantinápolyban nyomtatták ki 1543-ban, a könyv borítólapján a következő szöveggel: „Az áldott emlékezetű Benjámín rabbi utazásai, nyomtatott Sztambulban, Ófényesége, a hatalmas császár és szultán, Szulejmán városában, uralkodásának 22-dik esztendejében.” Később, 1566-ban Ferrarában is kiadták. Tudományos és kritikai kiadása először 1903-ban Eleizer Halevi Greenhut rabbi, majd 1907-ben Londonban Mordecai Nathan Adler tollából jelent meg.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA FORDÍTÁSA

Jakob M. Hassan

HALDOKLÓ KULTÚRA

Szefarád a mai héber nyelven „Spanyolországot” jelent. Ám spanyol nyelven *szefárdok* nem a szefarádi zsidók, hanem – ahogy az akadémiai szótár a kifejezést meghatározza – a spanyol *eredetű* zsidók – akik a középkor végén elhagyták a hispán királyságokat – és leszármazottaik mind a mai napig. Szefárdoknak nevezni a középkori hispán királyságok zsidóit, amint azt nem kis sznobizmussal gyakran teszik, több mint felületes meghatározás: durva hiba a spanyol szefárd szóra alkalmazni ugyanazt a jelentést, amit annak megfelelője héberül jelent; avagy talán nem volna-e több mint ostobaság *mudéjárnak* vagy *morisconak* (és miért ne mindjárt *mózarab* vagy *muladí?*) mondani az al-andaluzi hispán-arabokat.

Megjegyzendő, hogy éppen olyan gyakori és hibás szemantikai következtetés szefárdoknak nevezni a keleti országok zsidóit (Jemen, Perzsia), akiknek ősei sohasem éltek az Ibériai-félszigeten, és csupán az közös bennük a szefárdokkal, hogy nem askenáziak.

Szefárd tehát a pontos neve mindazon zsidóknak, akik családfájukat szefarádi zsidó őshöz vezethetik vissza; minket azonban a spanyol kultúra szempontjából azok a szefárdok érdekelnek, akik Spanyolországból való távozásuk után megőrizték a hispán kultúrát, amelynek legjelentősebb vonása kétségtelenül a nyelv.

ELTÉRŐ ÚTIRÁNYOK

Szükségesnek látszik felidézni néhány történelmi adatot. Spanyolországból távozván, a szefárdok különböző irányba indultak. Egyesek szárazföldi úton Portugáliát vagy Dél-Franciaországot választották. Azok között, akik tengerre szálltak, voltak akik a rövidebb útra vállalkoztak, és átkelve a Szoro-

son, az Alborán tengerén, az észak-afrikai országokba jutottak. Portugália útjain – és a nem mindig őszinte kikeresztelkedés keresztútján – éveken, évtizedeken át rejtegették zsidóságukat, és már jól benn járván a 17. században, végül nyíltan visszatértek a zsidó hitre, s Amszterdamban és más nyugat-európai városokban közösségeket alapítottak (irodalmuk, legyen bármennyire szefárd vagy nem szefárd: spanyol menekültirodalom). A többség azonban Keletnek vette útját.

Olaszország végcél és egyben átmenő állomás volt sokaknak, kik keletebbre igyekeztek, a török-balkáni térségbe, az Ottomán Birodalom területére, mely abban az időben kiterjedése és hatalma delelőjén állt (emlékezzünk Lepantóra), és ahol a szefárdok kedvező fogadtatásra találtak. Szaloniki, Konstantinápoly, Szmirna, Adrianópolisz (Edirna), Ródosz, Szkopje, Monasztir (Bitolj), Szarajevó, Szófia, Rusce (Ruse), Filipópoli (Plovdiv), ez csak néhány a szefárd települések sűrű hálózatának legjelentősebb pontjai közül, mely településhálózat a mai Görögország, Albánia, Jugoszlávia, Bulgária és Románia déli felén terült el, és természetesen Törökországban, de hozzájuk kell még adni Tétuánt, Tangert vagy Larachet a Szoros övezetében, még délebbre Fezt, Jeruzsálemet, Safedet az ottomán Palesztinában, sőt még Bécsset is, Európa szívében. Ebben a széles zónában maradt fenn évszázadokon át a szefárd nyelv, és virágzott ezen nyelven az irodalom.

A nyelv megtartásának kedvezett az oszmán-török birodalom decentralizált politikai, társadalmi és közigazgatási szerkezete. Ugyanúgy, mint a görögöknek, a bolgároknak, az örményeknek és sok más nemzetnek, melyek a szultáni hatóságoknak alárendelt társadalom szövevényét képezték, a szefárdoknak is megvolt a maguk identitási jellege, a vallás (a zsidó) és a nyelv (a szefárd), melynek fenntartása biztosította önnön azonosságuk mint nemzetiség megmaradását a környező népek között; nemhiába, hogy többféle helyi megnevezés jelzi a